

РЕДАКЦИОННА БЕЛЕЖКА

На следващите страници публикуваме билингва – в български превод и на немски език – интервю на Тодор Полименов с Готфрид Габриел (Йена), известния познавач и издател на Фреге. Интервюто е взето през май 2009 г. в Париж.

На с. 48 и сл. публикуваме билингва – в български превод и на английски език – статията „Лингвистичният обрат и други погрешни разбирания относно аналитичната философия” на Пиер Вагнер (Сорбоната, Париж I), изследовател и преводач на Карнап.

Тези двуезични публикации са предназначени на улеснят както българската, така и международната рецепция на текстовете.

АНАЛИТИЧНАТА ФИЛОСОФИЯ И НЕЙНАТА ЗАБРАВА ЗА КОНТИНЕНТА

Интервю на Тодор Полименов с Готфрид Габриел*

Тодор Полименов: Професор Габриел, Майкъл Дамет дефинира аналитичната философия – в една статия относно нейния характер – като „философията след Фреге“ (*post-Fregean philosophy*)¹. С това той има предвид, че за Фреге философията на езика образува основата на цялата останала философия, доколкото според Фреге – както проличавало особено от подхода му към проблемите във философията на математиката – само анализът на езика е методът, с чиято помощ можем да анализираме мислите. На друго място Дамет обяснява, че Фреге е първият, който се обръща с нужното внимание към факта, че не можем да имаме мисли, които не изразяваме². И най-сетне в книгата си за възникването на аналитичната философия Дамет говори – с оглед на т.нар. обрат към езика – за наследството, което Фреге завещава на аналитичната философия, и настоява, че то се състои не толкова в отделните анализи и постижения на Фреге (оказали влияние в множество отношения например върху Ръсел, Витгенщайн и Карнап), колкото в една основна идея, която той обобщава под рубриката

„изтласкване на мислите извън съзнанието“³. В този смисъл още в първата си книга за Фреге Дамет сравнява неговото място в историята на философията с Картезианската философска революция, настъпила чрез теоретико-познавателния обрат към субекта⁴.

Вие, напротив, сте на страната на онези интерпретатори (като Ханс Слуга, Джордж Къри, Волфганг Карл и др.), които смятат, че произходът на философската програма на Фреге следва да се търси по-скоро в теорията на познанието отколкото във философията на езика. За да подкрепите това схващане, Вие приведохте редица доказателства за наличието на неокантиански мотиви при Фреге, като експлицирахте най-вече значителни съответствия между неговите базисни философски убеждения и тези на изхождащото от Лотце теоретико-ценностно неокантианство в линията Винделбанд–Рикерт–Баух (и – с подобно намерение – разкрихте и по отношение на логическите анализи на Фреге показателни паралели с традиционни логици като Хербарт, Болцано, Тренделенбург, Зигварт, Брентано и др. например при редуцията

DIE ANALYTISCHE PHILOSOPHIE UND IHRE KONTINENTVERGESSENHEIT

Gottfried Gabriel im Gespräch mit Todor Polimenov*

Todor Polimenov: Herr Professor Gabriel, Michael Dummett definiert in einem Aufsatz über die analytische Philosophie diese als „Philosophie im Anschluß an Frege“ (*post-Fregean philosophy*)¹. Hiermit meint er, für Frege sei die Sprachphilosophie die Grundlage der gesamten übrigen Philosophie, denn es sei nach Frege – wie insbesondere seine Zugriffsweise auf Fragen der Philosophie der Mathematik zeige – nur die Sprachanalyse, mit deren Hilfe wir Gedanken analysieren können. An anderer Stelle erläutert Dummett, Frege sei der erste gewesen, der gebührend die Tatsache hervorhebt, daß wir keinen Gedanken haben können, den wir nicht zum Ausdruck bringen². Und in seinem Buch über die Ursprünge der analytischen Philosophie spricht Dummett schließlich – mit Blick auf die sog. Wende zur Sprache – von dem Erbe, das Frege der analytischen Philosophie vermacht habe, und findet dieses nicht so sehr in den von Frege geleisteten Einzelanalysen bestehend (die in vielerlei Hinsicht etwa Russell, Wittgenstein und Carnap beeinflusst haben), als in einem Grundgedanken, den er unter der Rubrik „die Verstoßung der Gedanken aus dem Be-

wußtsein“ zusammenfaßt³. In diesem Sinne hat Dummett bereits in seinem ersten Frege-Buch den Platz Freges in der Philosophiegeschichte mit der philosophischen Revolution verglichen, die mit Descartes' erkenntnistheoretischer Wende zum Subjekt eingetreten ist⁴.

Sie hingegen stehen auf der Seite derjenigen Interpreten (wie Hans Sluga, Gregory Currie, Wolfgang Carl u.a.), die das philosophische Anliegen Freges eher in der Erkenntnistheorie als in der Sprachphilosophie angesiedelt sehen. Demensprechend haben Sie in einer Reihe von Aufsätzen viele Belege für Freges neokantianischen Hintergrund gegeben, indem Sie insbesondere wesentliche Gemeinsamkeiten zwischen Freges philosophischen Grundüberzeugungen und denen des von Lotze ausgehenden werttheoretischen Neokantianismus in der Linie Windelband–Rickert–Bauch freigelegt haben (und in ähnlicher Absicht haben Sie darüber hinaus auch in Sachen der Logik auf aufschlußreiche Parallelen mit traditionellen Logikern wie Herbart, Bolzano, Trendelenburg, Sigwart, Brentano u.a. z.B. bei der Reduktion der Kantischen Urteilsformen aufmerksam gemacht). Zwar lassen Sie

на Кантовите форми на съжденията). Наистина, в книгата си върху теорията на познанието през Новото време Вие също изрично пишете, че нейната трансформация във философия на езика започва с Фреге, но в тази връзка представяте единствено като пример анализа, с който Фреге експлицира логическите разлики в употребата на думата „е“⁵.

В този смисъл е и първият ми въпрос към Вас: как виждате значението на Фреге за възникването на това, което днес наричаме аналитична философия? Или с други думи: доколко обоснована е според Вас дефиницията на Дамет?

Готфрид Габриел: Аз съм съгласен с Дамет, че Фреге е бащата на аналитичната философия, макар че, разбира се, не бива да се забравят и автори като Ръсел и Хусерл. Що се отнася до ролята на философията на езика, аз също съм на мнение, че Фреге има съществени приноси за нейното развитие. Самият аз, както знаете, съставих сборник с ръкописи от архива на Фреге и го издадох под заглавието „Съчинения по логика и философия на езика“⁶. Не ще и дума, Фреге е бил и значим философ на езика. Неговият *същински* интерес обаче – и тук не съм съгласен с Дамет – не се е отнасял към философията на езика. Фреге сам казва, че програмата му е логицизмът, т.е. доказателството, че аритметиката е именно по-широко развита логика и следователно – аналитична дисциплина. Понятието за аналитичност обаче – според класическото схващане след Кант – е теоретико-познавателно понятие. Това означава, че логицизмът е теоретико-познавателна програма. В този смисъл имам предвид, че Фреге – според собственото му свидетелство – е преследвал на първо място една теоре-

тико-познавателна цел.

За мен изобщо не е проблем да призная, че Фреге е и значим философ на езика. Но тук трябва да се прави разлика – както Вие я направихте имплицитно – между философията на езика (*philosophy of language*) и лингвистично-аналитичната философия (*linguistic philosophy*), за която анализът на езика е методът на философията. Решаващо е, че Фреге – за разлика например от Витгенщайн – не е лингвистичен трансценденталист. За него анализът на езика не е по необходимост условието на възможността за разбирането на мисли. И в този смисъл – в този лингвистично-трансценденталистки смисъл – към лингвистично-аналитичната философия принадлежат по-скоро Витгенщайн и авторите на Оксфордската школа, автори като Гилбърт Райл и Джон Остин. Също и Ръсел, който безспорно се числи към бащите на аналитичната философия, е бил отявлен противник на лингвистичния трансцендентализъм и се е отнасял с неодобрение към оксфордците.

Ето защо смятам за неточно аналитичната философия да се дефинира едностранно с оглед на лингвистично-аналитичния подход. Според мен Фреге, разбира се, е признавал анализа на езика като метод и сам го е практикувал; но за него езикът е бил по-скоро път, средство за съобщаването на мисли, а не условието на възможността за схващането на мисли. В начина, по който Фреге започва с анализ на езика, по който прилага този анализ, той следва по същество Лотце, който също казва: ние трябва да изходим от езика и да се ориентираме по него. Но това не означава, че философията се разтваря в анализ на езика. Този пункт е разликата с Дамет – не само в интерпретацията на

in Ihrem Buch über die neuzeitliche Erkenntnistheorie deren Transformation in Sprachphilosophie ebenfalls ausdrücklich mit Frege beginnen, doch hierbei führen Sie lediglich exemplarisch Freges logische Analyse der verschiedenen Verwendungsweisen des Wortes „ist“ vor.⁵

Meine erste Frage wäre nun: Wie sehen Sie die Bedeutung Freges für die Entstehung dessen, was man heute als analytische Philosophie bezeichnet? Anders formuliert: Inwiefern finden Sie Dummetts Definition berechtigt?

Gottfried Gabriel: Ich stimme mit Michael Dummett darin überein, daß Frege der Vater der analytischen Philosophie ist, obwohl man natürlich auch Autoren wie Russell und Husserl nicht vergessen darf. Was die Frage nach der Rolle der Sprachphilosophie anbelangt, so bin ich ebenfalls der Meinung, daß Frege wesentliche Arbeiten zur Sprachphilosophie geliefert hat. Ich habe ja selbst eine Auswahl von Freges Schriften aus dem Nachlaß herausgegeben mit dem Titel „Schriften zur Logik und Sprachphilosophie“⁶. Gar keine Frage, Frege war auch ein bedeutender Sprachphilosoph. Sein *eigentliches* Anliegen – hier stimme ich mit Dummett nicht überein – war die Sprachphilosophie aber nicht. Frege sagt es selbst, daß sein Programm der Logizismus ist, d.h. der Nachweis, daß die Arithmetik nichts anderes als weiter entwickelte Logik und damit eine analytische Disziplin ist. Der Begriff der Analytizität ist aber nach klassischer Auffassung seit Kant ein erkenntnistheoretischer Begriff. Das heißt, der Logizismus ist ein erkenntnistheoretisches Programm. In diesem Sinne meine ich, daß Frege – nach seiner eigenen Bekundung – primär ein erkenntnistheoretisches Ziel verfolgt hat.

Ich habe überhaupt kein Problem damit anzuerkennen, daß Frege auch

ein bedeutender Sprachphilosoph ist, wobei wir hier – was Sie ja auch implizit gemacht haben – zwischen Sprachphilosophie (*philosophy of language*) und sprachanalytischer Philosophie (*linguistic philosophy*), für welche die Sprachanalyse die Methode der Philosophie ist, unterscheiden müssen. Entscheidend ist, daß Frege im Unterschied etwa zu Wittgenstein kein Sprachtranszendentalist ist. Für ihn ist die Analyse der Sprache nicht notwendigerweise die Bedingung der Möglichkeit für das Verstehen von Gedanken. Und in dieser Hinsicht, in diesem sprachtranszendentalistischen Sinne, gehören vielmehr Wittgenstein und die Autoren der *Oxford School*, Autoren wie G. Ryle und J. L. Austin, zur sprachanalytischen Philosophie. Auch Russell, der ja ebenfalls zu den Vätern der analytischen Philosophie zählt, war erklärtermaßen kein Sprachtranszendentalist und auf die Oxforder nicht gut zu sprechen.

Daher finde ich, daß es unangemessen ist, die analytische Philosophie einseitig über den sprachanalytischen Ansatz zu definieren. Ich bin durchaus der Meinung, daß Frege die Sprachanalyse als Methode anerkannt und selbst praktiziert hat; aber Sprache war für ihn mehr ein Vehikel, ein Mittel zur Mitteilung von Gedanken und nicht die Bedingung der Möglichkeit des Fassens von Gedanken. In der Weise, wie Frege mit der Analyse der Sprache anfängt, wie er sie anwendet, darin folgt er im Grunde genommen Lotze, der ja auch sagt: wir müssen von der Sprache ausgehen und uns an der Sprache orientieren. Aber dies heißt nicht, daß Philosophie in Sprachanalyse aufgeht. Dieser Punkt ist die Differenz zu Dummett – nicht nur in der Deutung Freges, sondern auch in systematischer Hinsicht.

T. P.: Nun, nachdem die analytische Philosophie in die Jahre gekommen ist,

Фреге, но и от систематична гледна точка.

Т. П.: След като аналитичната философия понатрупа години, дойде ред да се обърне и към собствената си история. Така през последните десетилетия се състоя едно припомняне на историческите начала на аналитичната философия, което се опитваше – както Вие го формулирате – да ревизира нейната „забрана за континента“. С оглед на това развитие Вие констатирахте, че Фреге вече е „намерил своето твърдо място в неокантианството“⁷. В хабилитацията си върху Фреге обаче Вашият дългогодишен асистент и колега в Йена Волфганг Кинцлер критикува между другото тезата „Фреге като неокантианец“ с аргумента, че един образ на Фреге, очертан от перспективата на съответствията с традицията, изпуска от очи тъкмо специфичното и оригиналното в неговите схващания и по този начин прикрива значителна част от Фрегевата радикалност и иновативност⁸. Как се отнасяте днес към алтернативата Фреге – теоретик на познанието/философ на езика: дали тук става дума за съдържателна разлика (и съответно за „историческата истина“), или за отношението на допълващи се гледни точки (и следователно за съвместими определения)?

Г. Г.: В известен смисъл, ако изостряте въпроса по този начин, аз вече отговорих в смисъла, че не виждам тук истинска алтернатива. Но трябва да правим разлика между това, от което Фреге се интересува, и начина, по който той подхожда към него. Разбира се, че в своя подход той си служи с анализ на езика, но целта му всъщност не е да се занимава с философия на езика, а с теория на познанието.

Но нека се спра на другия въпрос, който засегнахте – какво е отношени-

ето на Фреге към философията през неговото време. Статията „Фреге като неокантианец“⁹, която споменахте, беше замислена, така да се каже, като научно-политическа акция, защото при Дамет просто ме ядоса това, че той се държи сякаш всичко започва с Фреге. В оценяването на Фреге споделям, разбира се, напълно мнението на Дамет. Само че в начина, по който той представя нещата, се проявява според мен известна доза арогантност от страна на аналитичната философия. По същество се казва: всичко друго, което се е случвало там, спокойно можем да го забравим. Мисля, че тази провокация беше временна нагласа в рамките аналитичната философия, която може да бъде обвързана и с това, кои впрочем са били хората, които са създали това впечатление (или кои са били учителите например на Дамет?). Съществена роля за тази „забрана за континента“ в аналитичната философия е изиграл, разбира се, Гилбърт Райл. Не бива да се забравя, че Райл е учил при Хусерл и че една от първите му публикации е била рецензия на *Битие и време* на Хайдегер. След завръщането си от континента той е искал да започне на чисто във Великобритания (със списание „Mind“) в смисъла, че може, така да се каже, да се прави „философия без бележки под линия“, без исторически препратки. Това е било програма. Разбира се, Райл все още е познавал и другите неща. Но после винаги става така, че учениците забравят миналото, и Дамет е такъв ученик. Срещу тази политика, която поставя аналитичната философия сама, беше насочена статията ми. За мен беше важно да покажа, че нещата не стоят толкова просто, че Фреге се намира в контекста на неокантианството и философията на XIX век и

ist es an der Zeit, daß sie auch ihre eigene Geschichte begreift. So erfolgte bereits in den letzten Jahrzehnten eine Rückbesinnung auf die historischen Ursprünge der analytischen Philosophie, die – wie Sie selbst formulieren – deren „Kontinentvergessenheit“ zu revidieren suchte. Mit Blick darauf stellten Sie fest, daß in dieser Entwicklung Frege „bereits seinen festen Platz im Neukantianismus gefunden“ habe.⁷ Nun hat Ihr langjähriger Assistent und Jenaer Kollege, Wolfgang Kienzler, in seiner Habilitationsschrift über Frege unter anderem die These „Frege als Neukantianer“ mit dem Argument kritisiert, daß ein aus der Perspektive der Gemeinsamkeiten mit der Tradition nachgezeichnetes Bild Freges gerade das Spezifische und Originelle an seinen Ansichten aus dem Blickwinkel verschwinden und somit viel von Freges Radikalität und Innovation unter den Tisch fallen lasse.⁸ Wie stehen Sie heute der Alternative Frege – Erkenntnistheoretiker/Sprachphilosoph gegenüber: Handelt es sich dabei um eine inhaltliche Differenz (bzw. geht es um eine 'historische Richtigestellung') oder vielleicht nur um das Verhältnis komplementärer Gesichtspunkte (also um verträgliche Bestimmungen)?

Г. Г.: In gewisser Weise, wenn Sie die Frage so zuspitzen, habe ich sie ja schon in der Weise beantwortet, daß ich hier keine echte Alternative sehe. Aber man muß unterscheiden zwischen Freges eigentlichem Anliegen und dem, wie er tatsächlich vorgeht. Er geht natürlich sprachanalytisch vor, aber sein Ziel ist eigentlich nicht, Sprachphilosophie zu treiben, sondern Erkenntnistheorie.

Aber um auf die andere Frage zu kommen, die Sie angesprochen haben, wie Freges Verhältnis zur Philosophie seiner Zeit ist: Nun, den Aufsatz „Frege als Neukantianer“⁹, den Sie erwähnt haben, habe ich sozusagen als wissen-

schaftspolitische Maßnahme geschrieben, weil mich bei Dummett einfach geärgert hat, daß er so tut, als hätte alles mit Frege angefangen. In der Würdigung Freges bin ich mit Dummett ja völlig einer Meinung. Nur kommt mir in seiner Einschätzung ein bißchen Arroganz der analytischen Philosophie zum Tragen. Man sagt ja im Grunde genommen: alles, was da sonst war, das können wir vergessen. Ich glaube, daß diese Provokation eine vorübergehende Einstellung innerhalb der analytischen Philosophie war, die man auch daran festmachen kann, wer denn die Leute waren, die diesen Eindruck so vermittelt haben (oder wer waren die Lehrer etwa von Dummett?). Eine wesentliche Rolle für diese 'Kontinentvergessenheit' der analytischen Philosophie spielte natürlich Gilbert Ryle. Man darf nicht übersehen, daß Ryle bei Husserl studiert hat und daß eine seiner ersten Publikationen eine Rezension von Heideggers *Sein und Zeit* war. Nach seiner Rückkehr vom Kontinent wollte er einen Neuanfang in Great Britain (mit der Zeitschrift *Mind*) in dem Sinne starten, daß man gewissermaßen 'Philosophie ohne Fußnoten', ohne historische Bezüge, betreiben könne. Das war ein Programm. Ryle kannte natürlich die anderen Dinge noch. Aber es ist immer so, daß die Schüler dann die Vergangenheit vergessen, und Dummett ist ein solcher. Gegen diese Politik, die analytische Philosophie alleine zu stellen, war mein Aufsatz geschrieben. Es ging um den Nachweis: So einfach ist die Sache nicht – Frege stand im Kontext des Neukantianismus und der Philosophie des 19. Jahrhunderts, besonders in der Tradition der Lotzeschen Geltungstheorie. Besondere Erwähnung verdient an dieser Stelle auch Herbart, der Frege den Weg zur Analyse des Verhältnisses von Existenz- und Zahlaussagen gewiesen hat.

по-точно – в традицията на Лотцевата теория за валидността. В тази връзка заслужава специално споменаване и Хербарт, който е насочил Фреге към пътя за анализ на отношението между изказванията за съществуване и изказванията за числа.

С това контекстуализиране обаче изобщо не искам да омаловажавам постиженията на Фреге. Тук също трябва да се прави разлика (и в това отношение не съм съгласен с Кинцлер): що се отнася до постиженията в логиката (и в частната област на философията на математиката), Фреге определено е „самотник“. Но що се отнася до теорията на познанието и до цялата философска рамка, в която са включени неговите разсъждения, то тук той не е сам. Напълно е очевидно, че в *Основите на аритметиката* Фреге се занимава директно с Кант и по-специално с въпроса, доколко аритметиката – след като трябва да схванем числата като логически предмети – ни дава пример за това, че Кант не е прав в концепцията си, че няма интелигибилни предмети. Това означава, че цялата програма на логизма е включена в проблеми, които познаваме от континенталната и тук в частност от немската философия. В тази рамка се движи мисленето на Фреге. Ето защо не можем просто да отрежем тази традиция.

Ако се вгледаме по-внимателно в изграждането на пропозиционалната и предикатната логика, може да се види, че Фреге е заел аспекти от традиционната логика, но постиженията, които той сам реализира, са просто уникални. Още веднъж, целта не е да се постави под въпрос оригиналността на Фреге, а само да се отхвърли заблудението, че бихме могли да забравим всичко, което е било преди него. Срещу това заблудение беше

насочена статията с провокативното заглавие „Фреге като неокантианец“. И няколко други статии, които я последваха.

Т. П.: В момента вие пишете книга за Фреге...

Г. Г.: Да, бих искал да събера в една книга досегашните си работи над контекстуализирането на Фреге – на фона на подчертаването на собствените му постижения.

Т. П.: Както може да се разбере от някои разкази на Дамет, във Великобритания и Съединените щати влиянието на Фреге върху аналитичната философия до около 1950 г. е идвало в значителна степен от втора ръка – чрез посредничеството на твърде малко, макар и влиятелни философи като Ръсел, Витгенщайн, Карнап и Чърч. Въпреки че по това време Питър Гийч вече се е заел със своите преводи на избрани философски съчинения от Фреге и е направил семинар върху него в Кеймбридж, както и Остин е превел *Основите на аритметиката* за един курс в Оксфорд, Дамет си спомня в разговор с Йоахим Шулте, че за него – в началото на следването му в Оксфорд – Фреге не е бил нищо повече от едно от онези имена в *Логико-философския трактат*, подобно на Маутнер¹⁰.

Как са стояли нещата навремето в Германия? В своята автобиография Карнап споменава, спомняйки си за следването си при Фреге в Йена преди Първата световна война, че тогава в Германия съчиненията на Фреге са били „на практика непознати“¹¹. Макар че през времето между двете световни войни Виена, Грац, Львов, Варшава и Прага, където възникват едни от водещите програми и школи на ранната

Mit der Kontextualisierung Freges will ich aber nicht dessen Leistung schmälern. Man muß auch hier unterscheiden (und da bin ich anderer Meinung als Kienzler): Was die Leistung in der Logik anbelangt (und in dem speziellen Bereich der Philosophie der Mathematik), steht Frege sicher 'einsam' da. Aber was die Erkenntnistheorie anbelangt und den ganzen philosophischen Rahmen, in den seine Überlegungen eingebettet sind, da steht Frege nicht alleine. Man sieht ja ganz deutlich, daß Frege sich in den *Grundlagen der Arithmetik* direkt mit Kant auseinandersetzt, insbesondere mit der Frage, inwiefern die Arithmetik – indem wir die Zahlen als logische Gegenstände fassen müssen – ein Beispiel dafür liefert, daß Kant Unrecht hat mit seiner Auffassung, daß es keine intelligiblen Gegenstände gibt. Das heißt, das ganze Logizismusprogramm ist in Fragestellungen eingebettet, die wir aus der traditionellen kontinentalen und hier speziell der deutschen Philosophie kennen. In diesem Rahmen bewegt sich Freges Denken. Daher kann man diese Tradition nicht einfach abschneiden.

Wenn wir die Entwicklung der Aussagen- und Prädikatenlogik genauer in den Blick nehmen, so kann man sehen, daß Frege Aspekte der traditionellen Logik aufgegriffen hat, aber die Leistungen, die er selbst erbracht hat, sind schon einzigartig. Noch einmal, es geht nicht darum, Freges Originalität in Frage zu stellen, es soll lediglich das Mißverständnis zurückgewiesen werden, wir könnten alles, was vor Frege war, vergessen. Dagegen war der Aufsatz mit dem provokativen Titel „Frege als Neukantianer“ gerichtet. Einige weitere Aufsätze schlossen sich an.

Т. П.: Sie schreiben jetzt ein Buch über Frege...

Г. Г.: Ja, ich möchte demnächst in

einem Buch meine bisherigen Arbeiten zur Kontextualisierung Freges zusammenfassen – unter Würdigung von Freges Leistungen.

Т. П.: In Großbritannien und den Vereinigten Staaten war Freges Einfluß auf die analytische Philosophie – wie man z.B. aus einigen Berichten Dummetts entnehmen kann – bis um 1950 in hohem Maße aus zweiter Hand erwachsen, und zwar durch die Vermittlung sehr weniger, wenn auch einflußreicher Philosophen wie Russell, Wittgenstein, Carnap und Church. Obwohl zur gleichen Zeit Peter Geach mit seinen englischsprachigen Übersetzungen von Freges philosophischen Schriften begonnen und auch eine Frege-Vorlesung in Cambridge gehalten hatte oder Austin für einen Kurs in Oxford Freges *Grundlagen* ins Englische übersetzte, erinnert sich Dummett in einem Gespräch mit Joachim Schulte z.B. daran, daß Frege für ihn – zu Beginn seiner Studienzeit in Oxford – höchstens einer von diesen Namen im *Tractatus* war, so wie Mauthner.¹⁰

Wie war es seinerzeit in Deutschland? In seiner Autobiographie erwähnt Carnap im Rückblick auf sein Studium bei Frege in Jena vor dem ersten Weltkrieg, daß Freges Werk damals in Deutschland „praktisch unbekannt“ war.¹¹ In der Zwischenkriegszeit gehörten zwar Wien, Graz, Lemberg, Warschau und Prag, wo ja viele grundlegende sprachanalytische Ansätze entwickelt wurden, zum umfassenden Kulturbereich Mitteleuropas, der durch den Gebrauch des Deutschen als Publikationssprache gekennzeichnet war, doch auch in der Mitte der 30er Jahre stellt Łukasiewicz immer noch mit Bedauern fest, es scheine selbst in Deutschland nicht allgemein bekannt zu sein, daß Frege der Begrün-

аналитична философия, все още са принадлежали към общата култура на Централна Европа, в която немският е играел роля на език на науката, все пак и в средата на 30-те години Лукашевич констатира със съжаление, че дори и в Германия според него не е съвсем известно, че Фреге е създателят на модерната пропозиционална логика¹², а какво ли остава тогава да би било признато, че съчиненията му имат и философското значение.

И така, как са стояли нещата в Германия? Наистина ли Фреге е бил забравен? „Отвън“ ли е бил събуден интересът на философите към него? И каква роля изиграват в тази връзка новите издания на неговите съчинения? Вие самият сте участвали активно в публикуването на неговия архив...

Г. Г.: Ако се замисля за собственото си следване, нещата стояха така, че още през първите семестри посещавах един въвеждащ семинар върху Фреге при моя учител Фридрих Камбартел. Тогава веднага ми стана ясно: това е видът философия, която бих искал да правя. В университета в Мюнстер, където следвах, Фреге никога не е бил забравян. Причината за това е, че още през 30-те години Хайнрих Шолц се е заел да събира архива на Фреге, който е бил загубен после при нещастни обстоятелства през Втората световна война – при една бомбардировка, така че ние днес разполагаме основно с преписите, които Шолц още тогава е заръчал да бъдат изготвени, а не с цялото богатство на архива. Следователно в Мюнстер Фреге присъстваше, а и извън Мюнстер Шолц е изнасял непрестанно доклади върху него.

Известен проблем се беше породил от това, че при разделянето на факултетите Шолц, който всъщност по

произход е философ, е отишъл като логик при математиците, за да създаде там Института по математическа логика и фундаментални изследвания. Първоначално в Германия, както знаете, философските факултети са приютявали също естествените науки и математиката. По различно време те са били разделяни (т.е. появявали са се по един природо-математически и един философски факултет). Логикът Шолц, който между другото е започнал като философ на религията, е трябвало да вземе решение. За съжаление той е отишъл при математиците, така че формалната логика е останала по същество без място във философията. Подобно трябва да е било положението и в други университети. Аз имах късмет, че започнах следването си по философия в Мюнстер и същевременно можех да слушам лекции по логика при математика с интереси във философията Ханс Хермес, един ученик на Шолц. Така се включих между другото и в изданието на архива.

Т. П.: Как обаче са стояли нещата другаде в Германия? Били ли са решаващи издадените от Гюнтер Патциг през 60-те години кратки сборници със статии на Фреге?

Г. Г.: Да, но това беше малко по-късно. Може да се каже така: изданията на Патциг бяха решаващи за рецепцията на Фреге. Но, както вече споменах, изследването на Фреге и интересът към него са присъствали винаги в Мюнстер. От друга страна, е ясно: за да се организират семинари, са нужни текстове. В Мюнстер бяха изготвени – по заръка на Шолц – томове с фотокопия на статиите на Фреге и те се намираха в библиотеката на Института по математическа логика и фундаментални изследвания. И така там Фреге можеше да бъде изучаван. От книгите му имаше (и, надявам се,

der der modernen Aussagenlogik sei,¹² wissenschaftliche und eine philosophische Fakultät). Der Logiker Scholz, der übrigens als Religionsphilosoph begonnen hatte, mußte sich entscheiden. Leider ist er zu den Mathematikern gegangen, so daß die formale Logik im Grunde genommen in der Philosophie keinen Platz mehr hatte. Ähnlich dürfte es an anderen Universitäten zugegangen sein. Ich hatte das Glück, daß ich in Münster das Philosophiestudium begann und die Logik noch bei dem philosophisch interessierten Mathematiker Hans Hermes, einem Schüler von Scholz, hören konnte. So bin ich übrigens auch zur Frege-Edition gekommen.

Wie war es also in Deutschland? War Frege da wirklich vergessen? Wurde das philosophische Interesse an ihm gewissermaßen von außen her geweckt? Und welche Rolle spielten dabei die Neueditionen seiner Schriften? Sie sind selbst ja an der Herausgabe von Freges Nachlaß intensiv beteiligt gewesen...

Г. Г.: Wenn ich an mein eigenes Studium denke, war es so, daß ich schon in meinen ersten Semestern bei meinem Lehrer Friedrich Kambartel ein Frege-Proseminar besucht habe. Mir war sofort klar: Dies ist die Art von Philosophie, wie ich sie betreiben möchte. An der Universität Münster, an der ich studiert habe, war Frege nie vergessen. Dies lag daran, daß Heinrich Scholz schon in den 30er Jahren darangegangen ist, den Frege-Nachlaß zu sammeln, der dann durch unglückliche Umstände im Zweiten Weltkrieg – durch einen Bombenangriff – verloren gegangen ist, so daß wir heute fast nur die Abschriften, die Scholz damals schon hat anfertigen lassen, haben und nicht mehr den ganzen Schatz des Nachlasses. Also in Münster war Frege präsent, und Scholz hat auch immer wieder außerhalb von Münster Vorträge zu Frege gehalten.

Ein Problem hat sich dadurch ergeben, daß durch die Trennung der Fakultäten Scholz, der eigentlich von Haus aus Philosoph war, als Logiker zu den Mathematikern gegangen ist, um dort das Institut für mathematische Logik und Grundlagenforschung zu gründen. Ursprünglich war es ja in Deutschland so, daß die Philosophische Fakultät auch die Naturwissenschaft und die Mathematik beherbergte. Zu unterschiedlichen Zeitpunkten wurde die Fakultät aufgeteilt (d.h. es gab eine mathematisch-natur-

wissenschaftliche und eine philosophische Fakultät). Der Logiker Scholz, der übrigens als Religionsphilosoph begonnen hatte, mußte sich entscheiden. Leider ist er zu den Mathematikern gegangen, so daß die formale Logik im Grunde genommen in der Philosophie keinen Platz mehr hatte. Ähnlich dürfte es an anderen Universitäten zugegangen sein. Ich hatte das Glück, daß ich in Münster das Philosophiestudium begann und die Logik noch bei dem philosophisch interessierten Mathematiker Hans Hermes, einem Schüler von Scholz, hören konnte. So bin ich übrigens auch zur Frege-Edition gekommen.

Т. П.: Wie war es aber woanders in Deutschland? War da die Neuausgabe von Freges Schriften durch Günther Patzig in den 60er Jahren entscheidend?

Г. Г.: Ja, das war aber etwas später. Man kann so sagen: Die Editionen von Patzig waren entscheidend für die Frege-Rezeption. Wie gesagt, die Frege-Forschung und das Interesse an Frege waren in Münster immer präsent. Aber es ist ja klar: um Seminare veranstalten zu können, braucht man Texte. In Münster gab es – von Scholz veranlaßt – Sammelbände von Freges Aufsätzen in Fotokopie in der Seminarbibliothek des Instituts für mathematische Logik und Grundlagenforschung. Hier konnte man Frege also studieren. Von Freges Büchern waren (und sind hoffentlich immer noch) die Originale vorhanden. Aber es gab keine Studienausgaben der Schriften, was Seminare zu Frege unmöglich machte. Insofern muß man sagen, daß durch die Editionen von Patzig überhaupt erst die Voraussetzungen geschaffen worden sind für ein breiteres Studium der Schriften Freges. Dieses ging dann auch sehr schnell vonstatten, und zwar flächendeckend – also an allen Universitäten.

Т. П.: War es immerhin nicht so, daß

все още са налице) оригинали. Не се продаваха обаче достъпни издания на съчиненията му, което правеше невъзможни семинарите върху него. В този смисъл трябва да се каже, че чрез изданията на Патциг изобщо бяха създадени предпоставки за по-широко изучаване на съчиненията на Фреге. След тяхното излизане това се случи много бързо, и то навсякъде – т.е. във всички немски университети.

Т. П.: Доколко може да се каже, че Патциг е бил подтикнат в своята работа „отвън“, т.е. от нарасналия интерес към Фреге в англоезичните държави?

Г. Г.: Мисля, че подтикът идва от една немска традиция. Йозеф Кьониг е бил учителят на Патциг. Той се е интересувал от логика. Самият той е бил ученик на Георг Миш, който на свой ред преиздава *Логиката* на Лотце в началото на XX век. Още при Кьониг са се появили първите работи върху Фреге, сред които дисертацията на Маркус Бийрих, където за пръв път се прави връзка между Лотце и Фреге. Следователно определящо е било не само влиянието на аналитичната философия, а и един собствен, израстващ от немската традиция интерес. Това означава, че традицията на Фреге не е била изчезнала, тя просто е била потисната от злощастния националсоциализъм. Но след войната интересът се е събудил отново. Допълнителна мотивация е дошла – и това важи особено за Патциг – от рецепцията на Карнап. Тези неща са вървели ръка за ръка. Прогонените аналитични философи – Карнап и други – са били възприети в Германия. В тази връзка особено силно въздействие е оказала книгата на Карнап *Meaning and Necessity*, която се спира обстойно на Фреге. Известно е, че Патциг е бил в добри отношения с Карнап.

Не искам да оспорвам, че влияни-

ето на англоезичната философия е изиграло важна роля, но ще бъде несправедливо спрямо немската традиция да се каже, че в Германия Фреге е бил напълно забравен. Мюнстер е най-добрият пример за това, че традицията на Фреге всъщност никога не била изцяло прекъсната.

Що се отнася до рецепцията на Фреге в собственото му време, отново може да се прочете твърде често, че той изобщо не бил възприеман. Така формулирано, това също не е вярно; защото неокантианците са го разглеждали винаги като съюзник – нека го кажем така – „в борбата“ срещу натурализма и психологизма. Такъв е бил случаят не само в Йена, където Бруно Баух и неговите ученици са се позовавали експлицитно на Фреге. (Тази връзка беше изследвана в дисертацията на Свен Шлотер, който освен това показва, че и Фреге е приемал подтици, идващи от този кръг¹³.) Но и иначе се срещат имплицитни позовавания, преди всичко при Рикерт, който подобно на Баух стои в традицията на Лотце.

Т. П.: Доскоро Вие бяхте посветили значителна част от Вашата работа на изданието на последните томовете на излизащия от 1971 г. *Исторически речник по философия*, където и преди сте публикували множество статии. Изобщо през всичките тези години Вие сте написали внушителна поредица от речникови статии и при това постоянно сте сътрудничили по-специално и на издаваната от Юрген Мителшрас *Енциклопедия по философия и теория на науката*. Тя се смята, така да се каже, за „венеца“ на конструктивната философия и теория на науката на Ерлангенската школа.

die Arbeit von Patzig gewissermaßen von außen her angeregt worden war, also durch das gewachsene Interesse an Frege im englischsprachigen Ausland?

Г. Г.: Ich denke, daß die Anregung aus einer deutschen Tradition kam. Josef König war der Lehrer von Patzig, und Josef König hat sich für Logik interessiert. Er selbst war ein Schüler von Georg Misch. Misch wiederum hat im Meiner-Verlag die Edition zu Lotzes *Logik* herausgebracht. Bei König entstanden bereits erste Arbeiten zu Frege, darunter auch die Dissertation von Marcus Bierich, die erstmalig eine Verbindung zwischen Lotze und Frege herstellte. Es war also nicht nur der Einfluß der analytischen Philosophie, sondern auch ein eigenes aus der deutschen Tradition erwachsenes Interesse bestimmend. Das heißt, die Frege-Tradition war nicht abgebrochen, sie war nur durch den unglückseligen Nationalsozialismus verdrängt worden. Aber nach dem Krieg erwachte das Interesse wieder. Flankierend kam – und dies gilt insbesondere für Patzig – die Carnap-Rezeption hinzu. Das ging Hand in Hand. Die vertriebenen analytischen Philosophien – wie Carnap und andere – wurden in Deutschland rezipiert. Besonders Carnaps Buch *Meaning and Necessity*, das ausführlich auf Frege eingeht, hat hier gewirkt. Es ist bekannt, daß Patzig in gutem Kontakt mit Carnap stand.

Ich will nicht bestreiten, daß der angelsächsische Einfluß eine große Rolle gespielt hat, es wäre aber ungerecht gegenüber der deutschen Tradition zu sagen, Frege sei in Deutschland völlig vergessen gewesen. Münster ist das beste Beispiel dafür, daß die Frege-Tradition eigentlich nie völlig abgerissen ist.

Was die Rezeption Freges in seiner Zeit anbelangt, da liest man auch sehr oft, daß Frege überhaupt nicht wahr-

genommen worden ist. Das ist so auch nicht richtig; denn die Neukantianer haben ihn immer als Verbündeten 'im Kampf' – wenn man so sagen darf – gegen den Naturalismus und Psychologismus gesehen. Das war nicht nur in Jena so, wo Bruno Bauch und seine Schüler sich ja explizit auf Frege beriefen. (Diese Verbindung hat Sven Schlotter in seiner Jenaer Dissertation untersucht und dabei auch nachgewiesen, daß Frege seinerseits Anregungen aus diesem Kreis verarbeitet hat.¹³) Auch sonst findet man implizit Bezüge, vor allem bei Rickert, der wie Bauch in der Lotze-Tradition steht.

Т. П.: Einen Großteil Ihrer Arbeit widmeten Sie bis vor kurzem der Edition der letzten Bände des seit 1971 herauskommenden *Historischen Wörterbuchs der Philosophie*, wo Sie früher ebenfalls viele Beiträge veröffentlicht hatten. Insgesamt haben Sie all die Jahre hindurch eine beachtliche Reihe von Lexikonartikeln verfaßt und dabei insbesondere auch an der von Jürgen Mittelstraß herausgegebenen *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie* ständig mitgewirkt. Nun gilt diese nahezu als 'Krönung' der konstruktiven Philosophie und Wissenschaftstheorie der Erlanger Schule.

Welche Rolle spielte diese Schule mit Lorenzens Stichwörtern „Logik“ und „Wissenschaftstheorie“ für die Verbreitung und Etablierung analytischen Philosophierens im Nachkriegsdeutschland? (Nachdem ja die meisten Vertreter der frühen analytischen Philosophie innerhalb der deutschsprachigen Länder vor dem NS-Regime in die angelsächsische Welt geflohen waren – und zwar etwa im Unterschied zu Heidegger, der auf dem 'Kontinent' blieb...)

Каква роля е изиграла тази школа с ключовите думи на Лоренцен „логика“ и „теория на науката“ за разпространението и установяването на аналитичното философстване в следвоенна Германия? (След като повечето представители на ранната аналитична философия в немскоезичните държави са избягали от нацисткия режим в англосаксонския свят – и то за разлика например от Хайдегер, който е останал на „континента“...)

Г. Г.: Самият аз идвам, разбира се, от Ерлангенско-Констанцката школа. Действително е истина, че тя изиграва важна роля за запознаването с аналитичната философия. (Това може да се види в частност и от факта, че една от първите следвоенни дисертации върху Фреге беше написана от член на школата, а именно от Кристиан Тийл.) Но това не бива да се приписва единствено на философите в Ерланген и Констанц. Защото не трябва да се забравя, че Волфганг Щегмюлер в Мюнхен, който няма нищо общо с ерлангенците, е бил още по-влиятелен, що се отнася до запознаването с аналитичната философия – точно в традицията на Карнап например.

Като различие може да се изтъкне следното. Конструктивизмът на Ерлангенско-Констанцката школа подчертаваше нормативните основи на науките и беше много силно практико-философски ориентиран. Тук е налице принципна разлика спрямо Карнап, който е емотивист по отношение на етиката. Напротив, конструктивизмът се позоваваше на Кант и по-специално на Кантовата втора критика – на *Критика на практическия разум*. Това означава, че тук аналитичната философия не се разтваряше в теория на науката и логика, а освен тях имаше и една конструктивистка етика. При Карнап е немислимо да се

обосновава етиката. Оттук се разви известна опозиция спрямо него. Конструктивистите се противопоставяха на логическия емпиризъм целенасочено с перспектива към Кант.

Но в разбирането си за философията, че тя се състои от експликации на понятия и не бива да се отказва от идеалите за точност, че логиката играе централна роля, в това разбиране конструктивистите бяха единодушни с логическия емпиризъм в традицията на Виенския кръг. Авторитетният представител на другата линия, която идваше директно от Виенския кръг, беше Щегмюлер. Те бяха единни в метода, но не и по отношение на областта, която аналитичната философия трябва да изследва. Различията в това отношение се отразиха и в публикациите. Патциг беше по същество посредник между тези две позиции. Той поддържаше добри отношения както с конструктивизма, така и с логическия емпиризъм, особено с Карнап. В този смисъл може да се каже: що се отнася до развитието на аналитичната философия в Германия, местата, които следва да се споменат, са преди всичко Мюнхен (Щегмюлер), Ерланген (Лоренцен), Констанц (Камбартел, Мителщрас) и Гьотинген (Патциг); ако за момент оставим настрана Мюнстер, където логиците, както вече казах, не бяха при философите, а при математиците.

Т. П.: Бил ли е тогава малко по-късно Тугендхат самотен воин в Хайделберг?

Г. Г.: Тугендхат беше особен случай дотолкова, доколкото идва от Хайдегер. Но той е бил и в Мюнстер – в кръга на Йоахим Ритер, от който е излязъл и Камбартел. В известен смисъл „самотен воин“ не е съвсем неточно, защото Тугендхат не се е занимавал от самото начало с аналитична фило-

Г. Г.: Ich komme ja selber aus der Erlanger-Konstanzer Schule. Es ist schon richtig, daß sie eine große Rolle gespielt hat in der Vermittlung der analytischen Philosophie. (Das kann man insbesondere auch daran sehen, daß eine der ersten Nachkriegsdissertationen zu Frege von einem Mitglied der Schule, nämlich von Christian Thiel, geschrieben wurde.) Aber man darf die Vermittlung keineswegs den Erlangern und Konstanzern alleine zurechnen. Denn man muß sehen, daß Wolfgang Stegmüller in München, der mit den Erlangern gar nichts zu tun hat, noch wirksamer gewesen ist, was die Vermittlung der analytischen Philosophie – gerade der Carnap-Tradition etwa – angeht.

Als Unterschied ist hervorzuheben: Der Konstruktivismus der Erlanger-Konstanzer Schule betonte die normativen Grundlagen der Wissenschaften und war immer sehr stark praktisch-philosophisch ausgerichtet. Hier besteht eine grundlegende Differenz zu Carnap, der in der Ethik ja Emotivist war, während sich der Konstruktivismus auf Kant berief, und zwar speziell auf Kants zweite Kritik, also die *Kritik der praktischen Vernunft*. Das heißt, es ging analytische Philosophie nicht in Wissenschaftstheorie und Logik auf, sondern es gab darüber hinaus eine konstruktivistische Ethik. Eine Begründung der Ethik war bei Carnap undenkbar. Hieraus erwuchs ein gewisser Gegensatz zu Carnap. Man setzte sich vom logischen Empirismus mit Perspektive auf Kant gezielt ab.

Aber in dem Verständnis von Philosophie, daß es in der Philosophie um die Explikation von Begriffen und um Genauigkeitsideale geht, daß die Logik eine zentrale Rolle spielt, darin war man sich mit dem logischen Empirismus in der Tradition des Wiener Kreises einig. Der maßgebliche Vertreter der anderen Linie, die direkt vom Wiener Kreis aus-

ging, war Stegmüller. Man war sich in der Methode einig, aber nicht hinsichtlich des Bereichs, den die analytische Philosophie zu bearbeiten hat. Die hier bestehenden Differenzen schlugen sich auch in den Veröffentlichungen nieder. Patzig war im Grunde genommen ein Vermittler zwischen diesen beiden Positionen. Er hatte gute Kontakte zum Konstruktivismus, aber auch zum logischen Empirismus, insbesondere zu Carnap. Insofern kann man sagen: Was die Entwicklung der analytischen Philosophie in Deutschland anbelangt, so sind vor allem die Orte München (Stegmüller), Erlangen (Lorenzen), Konstanz (Kambartel, Mittelstraß) und Göttingen (Patzig) zu nennen; von Münster jetzt mal ganz abgesehen – hier waren die Logiker ja nicht in der Philosophie, sondern in der Mathematik angesiedelt.

Т. П.: War etwas später dann Tugendhat in Heidelberg ein Einzelkämpfer?

Г. Г.: Tugendhat war insofern ein Sonderfall, als er von Heidegger herkam. Aber er ist auch in Münster gewesen – im Kreis von Joachim Ritter, aus dem auch Kambartel hervorgegangen ist. In gewisser Weise ist „Einzelkämpfer“ nicht ganz falsch, weil Tugendhat sich nicht von Anfang an mit analytischer Philosophie beschäftigt hat. Er kam nach Deutschland, um bei Heidegger zu studieren, und hat dann gesehen, daß man sich auch mit anderen Dingen beschäftigen kann. Aber Tugendhat ist auf alle Fälle dazuzuzählen, entsprechend auch der ganze Kreis, der sich in Heidelberg um ihn scharte und später in Berlin bei ihm studierte. Es ist richtig: dieser Kreis ist unbedingt dazuzuzählen.

Т. П.: Glauben Sie doch nicht, daß eben das in der Erlanger-Konstanzer Schule vertretene Programm eines methodischen und dialogischen Philosophierens als das deutschsprachige Gegenstück anzusehen ist zu der

софия. Той е дошъл в Германия, за да учи при Хайдегер, и тогава е видял, че човек може да се занимава и с други неща. Но във всеки случай Тугендхат следва да се добави към спомената група, както и целият кръг, който се беше събрал около него в Хайделберг и по-късно учеше при него в Берлин. Така е, този кръг следва непременно да се причисли.

Т. П.: Не мислите ли все пак, че тъкмо застъпваната в Ерлангенско-Констанцката школа програма за едно методическо и диалогическо философстване може да се разглежда като немскоезичната алтернатива, която съответства на развитието на аналитичната философия, състояло се в англоезичните държави след Втората световна война?

Г. Г.: Ще бъде твърде едностранно, ако говорим за „алтернатива“, защото така останалите представители, които току-що споменах, биха били изключени. Междувременно противоположностите се изгладиха.

От друга страна, конструктивистката идея за нормативния фундамент на науката, както и на езика, преживя възрождение в по-новата аналитична философия. Когато чета Робърт Брандъм, мога да разпозная изречение по изречение неща, които съм слушал като студент при Камбартел. (Камбартел и Брандъм поддържат междувременно тесни контакти.) Следователно може да се каже, че по отношение на някои неща конструктивизмът на право е изпреварил англоезичната аналитична философия. Това, което Брандъм прави сега, е според мен всъщност – дали го знае, или не – една нова, (съществено) разширена версия на онова, което съм слушал и дискутирал като студент в кръговете на Ерлангенско-Констанцкия конструктивизъм – макар че самият аз поех

после по други пътища.

Т. П.: Нека се върнем на Фреге. Един от неговите възгледи се смята днес за общо място в аналитичната философия, особено във фракцията на т.нар. философия на идеалния език, а именно възгледът за отношението между логиката и философията, формулиран от Фреге в Предговора към *Понятиописа* скромно със следното хипотетично изречение:

Ако философията има за задача да прекърши господството на думата над човешкия дух, като разкрие заблужденията, възникващи чрез употребата на езика почти неизбежно относно отношенията на понятията, като освободи мисълта от онова, с което я обременява единствено устройството на езиковото изразно средство, то моят понятиопис, развит по-нататък за тези цели, ще може да се превърне в полезен инструмент за философите.¹⁴

Както е известно, стремежът да се преодолее господството на езика над духа с помощта на логически анализ се е превърнал в програма за аналитичната философия. Логическата теория, която се поставя в основата на този философски анализ на езика, е по същество изградената от Фреге юнкторна и кванторна логика. Ето защо най-общо се приема за безспорно, че именно логиката в нейната модерна, експлицирана най-напред от Фреге форма е тази, която е доказала значението на логиката като философски органон.

През последните години обаче тъкмо в Германия се появиха опити за

Entwicklung der analytischen Philosophie, die in der Nachkriegszeit innerhalb der englischsprachigen Länder erfolgte?

Г. Г.: Es wäre einfach zu einseitig, wenn man von einem 'Gegenstück' sprechen würde, weil damit die anderen Vertreter, die ich genannt habe, ausgeschlossen würden. Die Gegensätze haben sich inzwischen auch abgeschliffen.

Der konstruktivistische Gedanke des normativen Fundaments der Wissenschaft und auch der Sprache hat übrigens in der neueren analytischen Philosophie eine Wiederbelebung erfahren. Wenn ich Robert Brandom lese, dann kann ich Satz für Satz Dinge wiedererkennen, die ich als Student bei Kambartel gehört habe. (Kambartel und Brandom stehen inzwischen ja auch in engem Kontakt miteinander.) Man kann also sagen, daß der Konstruktivismus in manchen Dingen der angelsächsischen analytischen Philosophie geradezu voraus war. Was Brandom jetzt macht, betrachte ich eigentlich – ob er das nun weiß oder nicht – als eine (wesentlich) erweiterte Neuauflage dessen, was ich als Student in den Kreisen des Erlanger-Konstanzer Konstruktivismus gehört und diskutiert habe – obwohl ich selbst dann andere Wege gegangen bin.

Т. П.: Kommen wir auf Frege zurück. Eine von Freges Einsichten gilt heute als Gemeinplatz in der analytischen Philosophie, besonders in deren sog. ideal-sprachlicher Richtung, nämlich die Einsicht über das Verhältnis von Logik und Philosophie, die Frege im Vorwort zur *Begriffsschrift* bescheiden mit dem hypothetischen Satz zum Ausdruck bringt:

Wenn es eine Aufgabe der Philosophie ist, die Herrschaft des Wortes über den menschl-

chen Geist zu brechen, indem sie die Täuschungen aufdeckt, die durch den Sprachgebrauch über die Beziehungen der Begriffe oft fast unvermeidlich entstehen, indem sie den Gedanken von demjenigen befreit, womit ihn allein die Beschaffenheit des sprachlichen Ausdrucksmittels behaftet, so wird meine Begriffsschrift, für diese Zwecke weiter ausgebildet, den Philosophen ein brauchbares Werkzeug werden können.¹⁴

Es ist ja bekanntlich zu einem der Hauptanliegen der analytischen Philosophie geworden, anhand logischer Analyse die Herrschaft der Sprache über den Geist brechen zu wollen. Die logische Theorie, die dieser philosophischen Sprachanalyse zugrundegelegt wird, ist dabei im wesentlichen die von Frege entwickelte Junktoren- und Quantorenlogik. Daher gilt es weitgehend als anerkannt, daß es die Logik in ihrer modernen, auf Frege zurückgehenden Gestalt ist, die die philosophische Bedeutung der Logik als ein wichtiges Organon erst begründet hat.

Nun hat es in den letzten Jahren gerade in Deutschland Versuche gegeben, an dem Status zu zweifeln, den Frege als ein Erneuerer der Logik genießt. Ich meine das vieldiskutierte Kant- sowie das Logik-Buch von Michael Wolff, wo er – an traditionelle Unterscheidungen anknüpfend – ungefähr mit der These aufgetreten ist: Die wirkliche Logik des allgemeinen Verstandesgebrauchs im Kantischen Sinne sei die Syllogistik, während Freges mathematische Logik eine spezielle Fachlogik der Mathematik sei; demgemäß sei es Frege nicht gelungen, die Syllogistik in einen umfassenderen logischen Rahmen einzubetten, sondern er habe deren Status einer allgemeinen Logik eher verunklart.

оспорване на статуса, на който Фреге се наслаждава като реформатор на логиката. Имам предвид широко дискутираната книга на Михаел Волф за логиката на Кант, както и книгата му за принципите на логиката, където той, изхождайки от традиционни дистинкции, застъпва приблизително тезата: действителната логика на общата употреба на разсъдъка в Кантовия смисъл е силогистиката, докато математическата логика на Фреге е специална логика на математиката; съответно Фреге не успява да включи силогистиката в по-обхватна логическа рамка, а по-скоро замъглява нейния статус на обща логика.

Какво мислите за това? Може ли подобна теза изобщо да се приеме сериозно? Вие сам сте публикували много неща относно възникването на модерната логика при Фреге...

Г. Г.: Добре, нека само за момент се върна на една от предишните теми: тъкмо цитатът, който приведохте във Вашия въпрос, този известен цитат от *Понятописа*, сам всъщност е потвърждение, че Фреге по същество не е бил философ на езика. Защото, когато кажем: „Ако философията има за задача да прекърши господството на думата над човешкия дух...“, ние отреждаме на духа една роля, която не е свързана с господството на думата. На това място се забелязва, че Фреге не е бил лингвистичен трансценденталист, а е искал всъщност да се освободи от господството на думата.

Т. П.: Но как бихте интерпретирали тогава звучащата по подобен начин и също доста известна бележка на Витгенщайн от *Философските изследвания*, в която той определя философията като „борба срещу омагьосването на нашия разум чрез средствата на нашия език“¹⁵?

Г. Г.: Тук трябва да се обърне вни-

мание, че Витгенщайн смята (било с право или не), че всекидневният език е по принцип наред. Това означава, че омагьосването на разума става чрез езика на философите: те омагьосват себе си, не всекидневният език е това, което ги омагьосва. Напротив, при Фреге нещата стоят така, че той няма доверие на всекидневния език. За Витгенщайн е валидно както в *Трактата*, така и във *Философските изследвания*, че цялата философия е критика на езика. Това известно твърдение от *Трактата*¹⁶ може да се постави дотолкова в отношение към мястото, което цитирахте от Фрегевия *Понятопис*, доколкото за Фреге философията е *и* (макар и не само) критика на езика. Но едно друго твърдение (също от *Трактата*) „Мисълта е смисленото изречение“¹⁷ – подобно нещо Фреге никога не би казал. Не Фреге, а Витгенщайн застъпва в действителност схващането, което Дамет приписва на Фреге, а именно че на мислите не е присъщ собствен статус независимо от езика.

Следователно при Витгенщайн нещата са ясни – *цялата* философия е критика на езика. Витгенщайн е лингвистичен трансценденталист. В *Трактата* той се интересува от логиката на дълбинната структура на езика, която не съвпада с граматиката на всекидневния език. Във *Философските изследвания* той държи на това, че всекидневният език е наред, така че изобщо не бива да го докосваме. В този смисъл омагьосването е омагьосване, което се причинява от философите с техния метафизичен език, а не омагьосване, което е залегнало в самия език. Затова цитатът от Витгенщайн не може да се приравни непосредствено с цитата от Фреге.

Но сега за Волф. Аз изобщо не споделям неговото мнение. Дори ми

Was halten Sie davon? Ist eine solche These denn überhaupt ernst zu nehmen? Sie haben ja selbst viel über die Entstehung der modernen Logik bei Frege veröffentlicht...

Г. Г.: Gut, vielleicht kann ich zuerst noch einmal auf einen früheren Punkt zurückkommen: Gerade das Zitat, das Sie hier in Ihrer Frage gebracht haben, dieses berühmte Zitat aus der *Begriffsschrift*, belegt eigentlich schon, daß Frege nicht eigentlich Sprachphilosoph war. Denn, wenn man sagt: „Wenn es eine Aufgabe der Philosophie ist, die Herrschaft des Wortes über den menschlichen Geist zu brechen...“, dann weist man dem Geist eine Rolle zu, die nicht an die Herrschaft des Wortes gebunden ist. An dieser Stelle merkt man, daß Frege kein Sprachtranszendentalist war, sondern daß er sich eigentlich von der Herrschaft des Wortes befreien wollte.

Т. П.: Wie würden Sie dann aber die etwas ähnlich klingende und ebenfalls berühmte Bemerkung Wittgensteins aus den *Philosophischen Untersuchungen* sehen, mit der er ja die Philosophie bestimmt als einen „Kampf gegen die Verhexung unseres Verstandes durch die Mittel unserer Sprache“¹⁵?

Г. Г.: Hier muß man sehen, daß Wittgenstein der Meinung war (ob er da nun recht hat oder nicht), daß die Alltagssprache im Prinzip in Ordnung ist. Das heißt, die Verhexung des Verstandes erfolgt durch die Sprache der Philosophen: diese verhexen sich selbst, und es ist nicht die Alltagssprache, die sie verhext; während es bei Frege so ist, daß er der Alltagssprache nicht traut. Für Wittgenstein gilt sowohl im *Tractatus* als auch in den *Philosophischen Untersuchungen*, daß alle Philosophie Sprachkritik ist. Diesen berühmtem Satz aus dem *Tractatus*¹⁶ kann man insoweit in Beziehung setzen zu der Stelle, die Sie aus Freges *Begriffsschrift* zitiert haben, als

für Frege Philosophie *auch* (allerdings nicht nur) Sprachkritik ist. Aber einen anderen Satz (auch aus dem *Tractatus*) „Der Gedanke ist der sinnvolle Satz“¹⁷ – so einen Satz hätte Frege nie gesagt. Nicht Frege, sondern Wittgenstein vertritt in der Tat die Auffassung, die Dummett Frege zugesprochen hat, daß den Gedanken kein eigener Status unabhängig von der Sprache zukommt.

Also, bei Wittgenstein ist klar, daß *alle* Philosophie Sprachkritik ist. Er ist ein Sprachtranszendentalist. Im *Tractatus* geht es ihm um die logische Tiefenstruktur der Sprache, die von der Grammatik der Alltagssprache abweicht. In den *Philosophischen Untersuchungen* besteht er darauf, daß die Alltagssprache in Ordnung ist, so daß man sie gar nicht antasten darf. Insofern ist die Verhexung eine Verhexung, welche die Philosophen mit ihrer Sprache der Metaphysik veranstalten, und nicht eine Verhexung, die in der Sprache selbst liegt. Daher kann man das Wittgenstein-Zitat nicht so ohne weiteres mit dem Frege-Zitat verrechnen.

Aber nun zu Wolff. Ich bin überhaupt nicht der Meinung von Wolff. Ich habe große Probleme, überhaupt den Punkt zu verstehen, um den es Wolff geht. Ich bin auch ein bißchen darüber verärgert, daß er in seinem ersten Buch (im Anhang zu Frege) schreibt, bisher hätte kein Mensch gemerkt, daß Frege zu Beginn der *Begriffsschrift* (§ 4) eine Auseinandersetzung mit der Urteilslehre der traditionellen Logik vorgenommen hat. Ich wundere mich über diese Aussage, weil ich in meiner Einleitung zu Lotzes *Logik*¹⁸ Freges Transformation der traditionellen Urteilstheorie ausführlich dargestellt habe. Dabei kennt Wolff diesen Text, denn an anderer Stelle kritisiert er einen nebensächlichen Punkt. Auf die eigentliche Analyse geht er aber gar nicht ein.

е трудно изобщо да разбере поантата на неговите разсъждения. Също така съм малко ядосан от това, че той пише в първата си книга (в приложението върху Фреге), че досега никой не бил забелязал, че в началото на *Понятописа* (§ 4) Фреге излага възражения срещу учението за съждението в традиционната логика. Това твърдение ме учудва, защото в моята встъпителна студия към *Логиката* на Лотце¹⁸ представих в детайли извършената от Фреге трансформация на традиционната теория за съждението. При това Волф познава този текст, тъй като критикува на друго място един второстепенен аспект от него. На същинския анализ обаче той изобщо не се спира.

Моята позиция е, че логиката на Фреге – така както той я е изградил в *понятописа* – се намира, от една страна, в отношение към традиционната логика, но, от друга, е и опит да се отстранят нейните недостатъци и ограничения. Ето защо е абсурдно този вид логика да се обявява просто само за математическа – за логика за математиците; напротив, тя е разширение на традиционната логика. Волф, както изглежда, напълно забравя, че критиката, която Фреге отправя тук към традиционното и в частност към Кантовото учение за формите на съждението, е била забелязана до голяма степен още от самите традиционни логици. Затова е необходимо да се привлече развитието на традиционната логика между Кант и Фреге и да се изследват сравнително автори като Хербарт, Болцано, Лотце, Винделбанд и Зигварт. Опитът да се ограничи логиката на Фреге до математиката е също толкова неприемлив, колкото обратното схващане, според което няма какво повече да се занимаваме с традиционна логика. Фреге предла-

га едно подобрене на традиционната логика в смисъла, че новата форма на логиката е в състояние да предложи далеч повече изразни възможности отколкото традиционната логика. Нека само си припомним за възможностите за комбиниране на кванторите за всеобщност и съществуване. Според мен изграждането на фронт между традиционната и модерната логика е погрешно и затова, защото по този начин се постига единствено насърчаване на автори като Дамет в тяхната забрава за континента.

Т. П.: Както веднъж написахте, „макар че дълго време е било създавано впечатление, че Фреге произлиза от Оксфорд, Витгенщайн от Кеймбридж, а Карнап от Лос Анджелис“, все пак най-сетне се е наложило разбирането, че тези „пионери на аналитичната философия идват от континента (Фреге от Йена, Витгенщайн от Виена, а Карнап от Йена и Виена)“¹⁹. За това припомняне на общото минало на аналитичната и континенталната философия Вие имате немалък принос. Вашата цел обаче, както изглежда, не беше да ревизирате само в историческа перспектива „забравата за континента“ в аналитичната философия, Вие преследвахте тук и един систематичен интерес. В този смисъл чрез историческото припомняне на континенталните корени на аналитичната философия за Вас беше важно най-напред като първа крачка да преодолеете взаимния „страх от докосване“ между двете традиции.²⁰ В рецензията на книгата на Майкъл Фридман *A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger* Вие дадохте по-нататък израз на надеждата си за тяхното повторно сближаване (*re-unification*), и

Meine Auffassung ist, daß Freges Logik, wie er sie in der Begriffsschrift entwickelt hat, einerseits in Beziehung zur traditionellen Logik steht, auf der anderen Seite aber auch ein Versuch ist, die Mängel oder Verkürzungen der traditionellen Logik zu beseitigen. Es ist also abwegig, diese Art der Logik einfach nur als mathematische Logik – als Logik für Mathematiker – zu deklarieren, sie ist vielmehr eine Erweiterung der traditionellen Logik. Wolff übersieht anscheinend völlig, daß die Kritik, die Frege hier an der traditionellen, insbesondere Kantischen Lehre von den Urteilsformen übt, von traditionellen Logikern weitgehend schon selbst gesehen wurde. Deshalb ist es notwendig die Entwicklung der traditionellen Logik zwischen Kant und Frege vergleichend heranzuziehen und Autoren wie Herbart, Bolzano, Lotze, Windelband und Sigwart zu studieren. Der Versuch, Freges Logik auf die Mathematik zu beschränken, ist genauso abwegig wie die umgekehrte Auffassung, daß man sich mit der traditionellen Logik nicht mehr beschäftigen müsse. Was Frege vorgelegt hat, ist eine Verbesserung der traditionellen Logik in dem Sinne, daß die neue Gestalt der Logik weit mehr Ausdrucksmöglichkeiten als die traditionelle Logik zu bieten hat. Man denke nur an die Kombinationsmöglichkeiten von All- und Existenzquantoren. Eine Front zwischen traditioneller und moderner Logik aufzubauen, halte ich auch deshalb für verfehlt, weil damit Autoren wie Dummett in ihrer Kontinentvergessenheit nur bestärkt werden.

Т. П.: Sie haben es einmal so formuliert, daß „obwohl lange Zeit der Eindruck erweckt wurde, als würde Frege aus Oxford, Wittgenstein aus Cambridge und Carnap aus Los Angeles stammen“, sich

doch schließlich die Einsicht durchgesetzt habe, daß diese „Wegbereiter der analytischen Philosophie vom Kontinent kommen (Frege aus Jena, Wittgenstein aus Wien und Carnap aus Jena und Wien)“¹⁹. Zu dieser Besinnung auf die gemeinsame Vergangenheit der analytischen und kontinentalen Philosophie haben Sie ja selbst viel beigetragen. Hierbei kommt es Ihnen wohl nicht nur darauf an, in historischer Perspektive die 'Kontinentvergessenheit' der analytischen Philosophie zu revidieren, sondern Sie scheinen damit auch ein systematisches Interesse verbunden zu haben. In dieser Hinsicht haben Sie fürs erste Wert darauf gelegt, durch die historische Rückbesinnung auf die kontinentalen Wurzeln der analytischen Philosophie zumindest die gegenseitigen 'Berührungsängste' zu überwinden²⁰. In Ihrer Rezension von Michael Friedmans Buch *A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger* gaben Sie dann Ihrer Hoffnung auf eine Wiederannäherung (*re-unification*) der beiden Traditionen Ausdruck, und zwar mit Blick auf die Möglichkeit einer erfolgreichen Kombination von „kontinentalem Witz“ (*wit*) und „analytischem Scharfsinn“ (*acumen*). Wie meinen Sie das?

Г. Г.: Mit dem Begriffspaar „Witz“ und „Scharfsinn“ greife ich auf eine Lieblingsunterscheidung von mir zurück. Zu diesem Thema habe ich auch meine Jenaer Antrittsvorlesung gehalten, und zwar über *ästhetischen* Witz und *logischen* Scharfsinn. Mit dieser Gegenüberstellung beziehe ich mich auf den Aufklärungsphilosophen A. G. Baumgarten. Baumgarten, der Begründer der Ästhetik als eigener philosophischer Disziplin, spricht von den „Schwestern“ Logik und Ästhetik und bringt damit zum Ausdruck, daß sie zusammengehören. Der Scharfsinn ist das Vermögen der Logik, und der Witz – im Englischen *wit* – ist das

то с оглед на възможността за успешно комбиниране на „континенталната проникновеност“ (*wit*) и „аналитичната проникнателност“ (*acumen*). Какво имате предвид с това?

Г. Г.: С двойката понятия „проникновеност“ и „проницателност“ тук се отнасям към едно от любимите ми разграничения. По тази тема изнесох и встъпителната си лекция в Йена, а именно върху *естетическата* проникновеност и *логическата* проницателност. Тази опозиция е формулирана от просвещенския философ Александър Баумгартен, съзателят на естетиката като самостоятелна философска дисциплина. Той говори за „сестрите“ логика и естетика, като с този израз има предвид, че те образуват единство. Проницателността е способността на логиката, а проникновеността – на английски *wit* – способността на естетиката. В крайна сметка става дума за определяне на отношението между логическото и аналогическото мислене, т.е. на отношението между логическото диференциране, от една страна, и формирането на аналогии, както това става особено при метафорите и сравненията, от друга страна.

Майкъл Фридман се опита да определи отношението между континенталната и аналитичната философия чрез противоположността между *poetic use of language* – с това той има предвид Хайдегер – и *logical argumentative discourse* – с това той има предвид Карнап. Според това разграничение *logical argumentative discourse* е формата на представяне в аналитичната философия, а *poetic use of language* е формата на представяне в континенталната философия. Въпреки че обичайните наименования „аналитична“ и „континентална“ не са точни поради вече споменатите причини,

определенията на Фридман засягат един съществен момент. По мое мнение ние трябва да признаем, че има различни форми на философията и че също и поетическите форми следва да се приемат сериозно (макар и да не са научни). Не е уместно да поставяме знак за равенство между академичната форма на философията и философията изобщо. Научността не е необходимо условие за познанието; литературата и изкуството имат също познавателна стойност – познавателна стойност, която не почива на дискурсивното изпълнение на претенции за валидност, а се измерва по успешното естетическо екземплифициране на *conditio humana*. Също и в много области на философията ние имаме работа с екземплификации на ситуации, нагласи, жизнени форми и т.н. Защо тогава трябва да се отказваме от употребата на съответните форми на представяне? В този смисъл имам предвид, че трябва да постигнем разбирателство или помирение между логическия дискурс и поетическия дискурс. И двете форми са легитимни в зависимост от съответните цели на представяне. Ето защо не е редно да се поставят в абсолютна опозиция.

Моята по-голяма „толерантност“ е свързана, разбира се, с това, че освен с логика съм се занимавал и с естетика, където по-специално съм защитавал познавателната стойност на литературата. След като веднъж тази познавателна стойност се гарантира, ще може по-лесно да се приеме, че има смесени форми на философията, които се намират в по-голяма степен от страната на поезията, че и една „поезия с понятия“ (както понякога е било казвано) предлага възможности за познание. В този контекст следва да се подчертае, че един класик на аналитичната философия, Витгенщайн,

Vermögen der Ästhetik. Letztlich geht es um eine Bestimmung des Verhältnisses zwischen logischem und analogischem Denken, also zwischen logischer Unterscheidung auf der einen Seite und Analogiebildung, wie sie sich insbesondere in Metaphern und Vergleichen niederschlägt, auf der anderen Seite.

Michael Friedman hat das Verhältnis zwischen kontinentaler und analytischer Philosophie zu bestimmen versucht durch den Gegensatz zwischen dem *poetic use of language* – damit meint er Heidegger – und dem *logical argumentative discourse* – damit meint er Carnap. Danach ist der *logical argumentative discourse* die Darstellungsform der analytischen Philosophie und der *poetic use of language* die Darstellungsform der kontinentalen Philosophie. Auch wenn die üblichen Bezeichnungen 'analytisch' und 'kontinental' aus den schon genannten Gründen nicht angemessen sind, trifft Friedmans Charakterisierung einen wichtigen Punkt. Aus meiner Sicht haben wir anzuerkennen, daß es unterschiedliche Formen der Philosophie gibt und daß man auch poetische Formen ernst zu nehmen hat (auch wenn diese nicht wissenschaftlich sind). Es geht nicht an, die akademische Form der Philosophie mit Philosophie überhaupt gleichzusetzen. Wissenschaftlichkeit ist keine notwendige Bedingung für Erkenntnis, auch Literatur und Kunst haben einen Erkenntniswert, einen Erkenntniswert, der nicht auf der diskursiven Einlösung von Geltungsansprüchen beruht, sondern sich an der gelungenen ästhetischen Vergegenwärtigung der *conditio humana* bemißt. Mit Vergegenwärtigungen von Situationen, Einstellungen, Lebensformen usw. haben wir es auch in vielen Bereichen der Philosophie zu tun. Warum sollten wir dann auf den Gebrauch entsprechender Darstellungsformen verzichten? Insofern meine

ich, daß man einen Ausgleich oder eine Versöhnung zwischen dem logischen Diskurs und dem poetischen Diskurs schaffen muß. Beide Formen sind legitim in Abhängigkeit von den jeweiligen Darstellungszielen. Man sollte sie daher nicht in eine absolute Opposition zueinander setzen.

Meine größere 'Toleranz' hängt sicher damit zusammen, daß ich mich, außer mit Logik, auch mit Ästhetik beschäftigt habe und hier insbesondere den Erkenntniswert der Literatur verteidigt habe. Wenn man diesen erst einmal gesichert hat, dann kann man auch leichter akzeptieren, daß es Mischformen der Philosophie gibt, die mehr auf der Seite der Dichtung stehen, daß auch eine „Begriffsdichtung“ (wie man manchmal gesagt hat) Erkenntnismöglichkeiten bietet. In diesem Zusammenhang ist zu betonen, daß ein Klassiker der analytischen Philosophie, Wittgenstein, in seinen Texten solche Mischformen realisiert. Wittgensteins Texte stellen eine einzigartige Verbindung von Philosophie und Literatur dar.

T. P.: Gibt es da überhaupt eine scharfe Grenze zwischen diesen unterschiedlichen Erkenntnisformen der Philosophie? Bei der Klärung der Grundbegriffe der Logik etwa, die also definitorisch nicht auf einfachere Begriffe zurückführbar sind, ist man wohl auf die Verwendung von Metaphern angewiesen, wie Frege darauf oft hinweist. Es ist gerade dieses Thema des Verhältnisses von „metaphorischen Winken“ und „kategorialen Erläuterungen“, mit dem Sie sich ja auch des öfteren ausführlich auseinandergesetzt haben...

G. G.: Damit sprechen Sie ein zusätzliches Argument an. Ein treffliches Beispiel liefert uns Frege mit seiner aus der Chemie übernommenen Metapher „gesättigt – ungesättigt“, die ihm zur Erläuterung der kategorialen Unterscheidung

реализира в своите текстове такива смесени форми. Текстовете на Витгенщайн представляват забележителна връзка на философия и литература.

Т. П.: Има ли изобщо рязка граница между тези различни познавателни форми на философията? При обяснението на основните понятия на логиката например, които като такива не могат да се сведат чрез дефиниции до по-прости понятия, ние, както изглежда, не можем да минем без употреба на метафори. Тъкмо тази тема за отношението между „метафоричните посочвания“ и „категориалните разяснения“ е нещо, с което често сте се занимавали в детайли...

Г. Г.: С това засягате един допълнителен аргумент. Добър пример ни дава Фреге със своята заета от химията метафора „наситено – ненаситено“, която му служи за разяснение на категориалната разлика между предмети и функции. Фреге е забелязал съвсем правилно, че логически простите понятия не могат да се дефинират. Ние можем единствено да ги *разясняваме*. Затова той заявява експлицитно: в тази ситуация ни е позволено (дори направо е неизбежно) да си служим със сравнения и метафори. По този начин се вижда, че даже в логиката – когато се касае за нейните основни понятия – ние не можем да се лишим от поетическата употреба на езика в по-широк смисъл. При това не е нужно да се превръщаме в поети, но метафората е най-малкото стилистична фигура на реториката и поетиката. Тук действително не може да се прокара „рязката граница“, за която попитахте. Що се отнася между другото до разкриването на когнитивните функции на метафорите, тук ние дължим основополагащи идеи тъкмо на един аналитичен философ, какъвто е Нелсън Гудман.

Т. П.: Вие сте изразявали мнението, че помирение между аналитичната и континенталната философия може да бъде постигнато най-напред въз основа на една метафилософска дискусия относно отношението между науката, философията и поезията. С това имате предвид дискусията относно съответните езикови форми на науката, философията и поезията, тъй като на техните различни форми на представяне съответстват според Вас различни познавателни форми.

Тъй като традиционно реториката е дисциплината, която се занимава с езиковите форми на представяне, Вие говорите в този смисъл и за едно „завръщане на реториката“ и съответно за едно разширяване на „логиката на езиковите форми“ до една по-обхватна „реторика на езиковите форми“. Тогава „разграничението аналитична/континентална философия ще се окаже – както казвате – исторически обяснимо, но систематично неоснователно“²¹. Напротив, в случая става дума по-скоро само за различни схващания за философията – според това, дали „поетическите метафори или логическият анализ изпълняват водещата функция на философското говорене“. В този смисъл ориентираната към поезията и ориентираната към логиката философия представляват комплементарни познавателни форми (*complementary forms of understanding*²²). Бихте ли обяснили това малко по-подробно?

Г. Г.: Както казах, целта е да преодолеем абсолютното противопоставяне на поетическия език и логико-аргументативния език и да схванем тези езикови форми като *допълващи се*. Изразът „комплементарен“ следва да се разбира в този смисъл. Тъкмо зато-

zwischen Gegenständen und Funktionen dient. Wie Frege richtig gesehen hat, lassen sich logisch einfache Grundbegriffe nicht schulmäßig definieren. Wir können sie nur noch *erläutern*. Hierzu erklärt Frege explizit: In dieser Situation dürfen, ja müssen wir auf Vergleiche und Metaphern zurückgreifen. Somit zeigt sich, daß man sogar in der Logik – wenn es um deren Grundbegriffe geht – auf den poetischen Sprachgebrauch im weiteren Sinne nicht verzichten kann. Dabei muß man nicht zum Dichter werden, aber die Metapher ist zumindest eine Redefigur der Rhetorik und Poetik. Eine „scharfe Grenze“, nach der Sie gefragt haben, läßt sich hier in der Tat nicht ziehen. Was den Nachweis der kognitiven Funktion von Metaphern anbelangt, so verdanken wir übrigens insbesondere einem analytischen Philosophen wie N. Goodman grundlegende Einsichten.

Т. П.: Sie sind der Auffassung, daß eine Versöhnung zwischen der analytischen und der kontinentalen Philosophie erst einmal aufgrund einer metaphilosophischen Diskussion über das Verhältnis von Wissenschaft, Philosophie und Dichtung zu erfolgen haben wird. Darunter verstehen Sie eine Diskussion über die jeweiligen Sprachformen der Wissenschaft, Philosophie und Dichtung, denn deren verschiedenen Darstellungsformen entsprechen Ihrer Auffassung nach verschiedene Erkenntnisformen.

Da es nun traditionell die Rhetorik ist, die es mit sprachlichen Darstellungsformen zu tun hat, sprechen Sie dann auch von einer „Rückkehr der Rhetorik“ bzw. von einer Erweiterung der „Logik der Sprachformen“ zu einer umfassenderen „Rhetorik der Sprachformen“. Dabei werde sich – wie Sie sagen – „die Unterscheidung zwischen analytischer und

kontinentaler Philosophie als historisch erklärbar, aber systematisch verfehlt erweisen“²¹. Es handelt sich hierbei vielmehr nur um verschiedene Auffassungen von Philosophie, je nachdem ob „poetische Metaphern oder logische Analyse die Leitfunktion des philosophischen Sprechens übernehmen“. In diesem Sinne stellen die an der Poesie orientierte und die an der Logik orientierte Philosophie komplementäre Erkenntnisformen (*complementary forms of understanding*²²) dar. Könnten Sie das etwas näher erläutern?

Г. Г.: Wie schon gesagt, geht es darum, keinen absoluten Gegensatz zwischen poetischer Sprache und logisch-argumentativer Sprache aufzustellen, sondern diese Sprachformen als *einander ergänzend* zu verstehen. So ist der Ausdruck 'komplementär' zu verstehen. Deswegen habe ich gerade das Frege-Beispiel angeführt, an dem man sieht, daß man selbst in der Logik auf poetischen Sprachgebrauch zurückgreifen muß. Auf der anderen Seite ist es natürlich klar, daß der späte Heidegger eine andere Sprache spricht als Frege. Es gibt aber auch Zwischenformen. Das Spektrum der Formen der Philosophie stellt sich wie ein Farbspektrum dar. Wie man Rot und Grün unterscheiden kann, so läßt sich auch Freges Sprache von Heideggers Sprache unterscheiden. Man sieht, daß hier große Unterschiede bestehen. So wie es im Farbspektrum Übergänge gibt, so daß man von Rot nach Grün gelangen kann, so gibt es auch Zwischenformen in der Philosophie. Die Komplementaritätsthese erstreckt sich nicht nur auf die Extreme, sondern auch auf diese Zwischenformen. Es geht letztlich um eine Annäherung zwischen analytischer und kontinentaler Philosophie durch Analyse der Übergänge zwischen den verschiedenen Formen der Philosophie. Dazu gehört auch – dies

ва дадох примера с Фреге, в който се вижда, че даже в логиката трябва да си служим с поетическа употреба на езика. От друга страна, разбира се, е ясно, че късният Хайдегер говори различен език от този на Фреге. Има обаче и междинни форми. Спектърът на формите на философията е подобен на цветения спектър. Както можем да различим червеното от зеленото, така и езикът на Фреге може да се различи от езика на Хайдегер. Ние виждаме, че тук са налице големи различия. Така както в цветения спектър има преходи, с които можем да достигнем от червеното до зеленото, така има и междинни форми във философията. Тезата за комплементарността не се разпростира само върху крайностите, но и върху тези междинни форми. В крайна сметка целта е сближаване на аналитичната и континенталната философия чрез анализ на преходите между различните форми на философията. Тук е и мястото – и това ми се струва особено важно – на една теоретико-познавателна реабилитация на реториката.

Години наред (десетилетия или столетия – това е било ту по-силно, ту по-слабо) реториката е била идентифицирана с учението за *ornatus*, т.е. за красноречието. При това е бил пренебрегван фактът, че в реториката – нека си припомним например Аристотел – става дума и за познавателни форми, макар и не за доказателства (те остават запазени за логиката). В този смисъл моята цел е когнитивна

реабилитация на реториката. С нея, от една страна, ще бъде избегнато абсолютното разделяне на логиката и поетиката, защото реториката, разбира се, се намира между тях (това означава именно, че има преходи). От друга страна, което за мен е също толкова важно, ще се възрази на изхождащото от Ницше деконструктивно присвояване на реториката. С деконструктивизма съм съгласен в това, че поне части от философията са и литература. За разлика от него обаче държа решително на познавателната претенция на философията, също и в случая на поетическото философстване. Това означава, че моята позиция се разграничава от хардлайнерите в аналитичната философия, които казват: „Логика и нищо друго освен логика!“; но, от друга страна, се разграничава и от деконструктивистите, които казват: „Ще извинявате, но метафори има и във философията; тъй като метафорите не дават познание, и философията не дава познание; т.е. всичко е реторика и нищо друго освен реторика!“. Аз споря и с двете позиции, като се опитвам да направя приемливо едно разширение на понятието за познание, което не обвързва познанието с пропозиционалната истина. Разработването на идеята за комплементарността на пропозиционалните и непропозиционалните познавателни форми (между логиката и литературата²³) съставлява сърцевината на моите работи – като оставим настрана изследванията върху Фреге.

БЕЛЕЖКИ

* Интервюто беше взето на 14 май 2009 в Париж по време на състоялата се в Сорбоната международна конференция „Carnap's Ideal of Explication: Logic, Metalogic, and 'Wissenschaftslogik'“ (и, впоследствие, преведено на български) от Тодор Полименов.

¹ Dummett, M. 1978. „Can Analytical Philosophy be Systematic, and Ought it to Be?“, In: Dummett, M. *Truth and Other Enigmas*, p. 441.

erscheint mir besonders wichtig – eine erkenntnistheoretische Rehabilitierung der Rhetorik.

Die Rhetorik wurde jahrelang (jahrzehntelang oder jahrhundertlang – das geht immer mal hin und her) nur der Ornatuslehre, d.h. der Lehre vom Redeschmuck, zugewiesen. Übersehen hat man dabei, daß es in der Rhetorik – man denke etwa an Aristoteles – auch um Erkenntnisformen geht, wenn auch nicht um Beweise, die der Logik vorbehalten bleiben. In diesem Sinne geht es mir um eine kognitivistische Rehabilitierung der Rhetorik. Damit wird einerseits eine absolute Trennung von Logik und Poetik vermieden, weil die Rhetorik ja dazwischen liegt (dies besagt gerade, daß es Übergänge gibt). Auf der anderen Seite wird – was mir genauso wichtig ist – der von Nietzsche ausgehenden dekonstruktiven Vereinnahmung der Rhetorik widersprochen. Mit der Dekonstruktion stimme ich darin überein, daß zumindest Teile der Philosophie *auch* Literatur sind. Im Gegensatz zur Dekonstruktion halte

ich aber entschieden am Erkenntnisanspruch der Philosophie fest, und dies auch im Falle poetischen Philosophierens. Das heißt, meine Position grenzt sich einerseits von den Hardlinern innerhalb der analytischen Philosophie ab, die sagen: „Logik und nichts als Logik!“, andererseits grenzt sie sich aber auch von den Dekonstruktivisten ab, die sagen: „Ja, bitteschön, Metaphern gibt es auch in der Philosophie; da Metaphern keine Erkenntnis vermitteln, vermittelt die Philosophie auch keine Erkenntnis; d.h. alles ist Rhetorik und nichts als Rhetorik!“. Mit beiden Positionen setze ich mich auseinander, indem ich eine Erweiterung des Erkenntnisbegriffs plausibel zu machen suche, die Erkenntnis nicht an den propositionalen Wahrheitsbegriff bindet. Die Ausarbeitung des Gedankens der Komplementarität von propositionalen und nicht-propositionalen Erkenntnisformen (zwischen Logik und Literatur²³) bildet schon lange den Schwerpunkt meiner Arbeiten – von der Frege-Forschung einmal abgesehen.

ANMERKUNGEN

* Geführt wurde das Gespräch am 14. Mai 2009 in Paris neben der internationalen Tagung „Carnap's Ideal of Explication: Logic, Metalogic, and 'Wissenschaftslogik'“ an der Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.

¹ Dummett, M. 1978: „Can Analytical Philosophy be Systematic, and Ought it to Be?“, in: Dummett, M.: *Truth and Other Enigmas*. S. 441.

² Dummett, M. 1978: „Frege's Distinction between Sense and Reference“, in: Dummett, M.: *Truth and*

- ² Dummett, M. 1978. „Frege's Distinction between Sense and Reference“, In: Dummett, M. *Truth and Other Enigmas*. p. 116.
- ³ Dummett, M. 1992. *Ursprünge der analytischen Philosophie*, S. 32.
- ⁴ Dummett, M. 1973: *Frege: Philosophy of Language*, p. 665 сл.
- ⁵ Gabriel, G. 1993. *Grundprobleme der Erkenntnistheorie. Von Descartes zu Wittgenstein*, S. 129–136.
- ⁶ Срв. Frege, G. 1971. *Schriften zur Logik und Sprachphilosophie*. Aus dem Nachlaß.
- ⁷ Gabriel, G. 2000: „Carnap und Heidegger. Zum Verhältnis von analytischer und kontinentaler Philosophie“. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 48 (2000), S. 489; по-нататък: „Book Review: Michael Friedman. A Parting of Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger.“ In: *Erkenntnis* 59 (2003), p. 125.
- ⁸ Срв. Kienzler, W. 2009. *Begriff und Gegenstand. Eine historische und systematische Studie zur Entwicklung von Gottlob Freges Denken*. S. 26 ff.
- ⁹ Gabriel, G. 1986. „Frege als Neukantianer.“ In: *Kant-Studien* 77, S. 84–101. (Бълг. прев.: Габриел, Г. „Фреге като неокантианец.“ В: *Философски форум*, 1998, 4, с. 5–22.).
- ¹⁰ Срв. в: Dummett, M. *Ursprünge der analytischen Philosophie*, S. 166.
- ¹¹ Carnap, R. 1999: *Mein Weg in die Philosophie*. S. 7.
- ¹² Łukasiewicz, J. 1935. „Zur Geschichte der Aussagenlogik.“ In: *Erkenntnis* 5, S. 112.
- ¹³ Срв. Schlotter, S. 2004. *Die Totalität der Kultur. Philosophisches Denken und politisches Handeln bei Bruno Bauch*.
- ¹⁴ Frege, G. 1879. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. S. VI сл.
- ¹⁵ Wittgenstein, L. 1953. *Philosophische Untersuchungen*, § 109.
- ¹⁶ Срв. Wittgenstein, L. *Tractatus logico-philosophicus*, 4.0031.
- ¹⁷ Op. cit., 4.
- ¹⁸ Срв. въстъпителната студия „Lotze und die Entstehung der modernen Logik bei Frege.“ In: Lotze, R. H. 1989. *Logik. Erstes Buch. Vom Denken*.
- ¹⁹ Gabriel, G. 2000. „Kontinentales Erbe und analytische Methode. Nelson Goodman und die Tradition.“ In: *Erkenntnis* 52, S. 186.
- ²⁰ „Carnap und Heidegger. Zum Verhältnis von analytischer und kontinentaler Philosophie“, S. 495.
- ²¹ Op. cit., S. 495.
- ²² „Book Review: Michael Friedman. A Parting of Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger“, p. 128.
- ²³ Срв. Gabriel, G. 1991. *Zwischen Logik und Literatur. Erkenntnisformen von Dichtung, Philosophie und Wissenschaft*.

Превод от немски език: Тодор Полименов

- Other Enigmas*. S. 116.
- ³ Dummett, M. 1992: *Ursprünge der analytischen Philosophie*. S. 32.
- ⁴ Dummett, M. 1973: *Frege: Philosophy of Language*, S. 665 ff.
- ⁵ Gabriel, G. 1993: *Grundprobleme der Erkenntnistheorie. Von Descartes zu Wittgenstein*. S. 129–136.
- ⁶ Vgl. Frege, G. 1971: *Schriften zur Logik und Sprachphilosophie. Aus dem Nachlaß*.
- ⁷ Gabriel, G. 2000/2003: „Carnap und Heidegger. Zum Verhältnis von analytischer und kontinentaler Philosophie“, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 48 (2000), S. 489; ferner: „Book Review: Michael Friedman. A Parting of Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger“, in: *Erkenntnis* 59 (2003), S. 125.
- ⁸ Vgl. Kienzler, W. 2009: *Begriff und Gegenstand. Eine historische und systematische Studie zur Entwicklung von Gottlob Freges Denken*. S. 26 ff.
- ⁹ Gabriel, G. 1986: „Frege als Neukantianer“, in: *Kant-Studien* 77 (1986), S. 84–101.
- ¹⁰ Vgl. in: Dummett, M. 1992: *Ursprünge der analytischen Philosophie*. S. 166.
- ¹¹ Carnap, R. 1999: *Mein Weg in die Philosophie*. S. 7.
- ¹² Łukasiewicz, J. 1935: „Zur Geschichte der Aussagenlogik“, in: *Erkenntnis* 5 (1935), S. 112.
- ¹³ Vgl. Schlotter, S. 2004: *Die Totalität der Kultur. Philosophisches Denken und politisches Handeln bei Bruno Bauch*.
- ¹⁴ Frege, G. 1879: *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. S. VI f.
- ¹⁵ Wittgenstein, L. 1953: *Philosophische Untersuchungen*. § 109.
- ¹⁶ Vgl. Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus*, 4.0031.
- ¹⁷ Ebenda, 4.
- ¹⁸ Vgl. die Einleitung des Herausgebers „Lotze und die Entstehung der modernen Logik bei Frege“ in: Lotze, R. H. 1989: *Logik. Erstes Buch. Vom Denken*.
- ¹⁹ Gabriel, G. 2000: „Kontinentales Erbe und analytische Methode. Nelson Goodman und die Tradition“, in: *Erkenntnis* 52 (2000), S. 186.
- ²⁰ „Carnap und Heidegger. Zum Verhältnis von analytischer und kontinentaler Philosophie“, S. 495.
- ²¹ Ebenda, S. 495.
- ²² „Book Review: Michael Friedman. A Parting of Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger“, S. 128.
- ²³ Vgl. Gabriel, G. 1991: *Zwischen Logik und Literatur. Erkenntnisformen von Dichtung, Philosophie und Wissenschaft*.